

Lees maar, er staat meer dan er staat

Op zoek naar *faultlines* in Jan Vos' *Aran en Titus* (1641)

Tom LAUREYS

Abstract

By teasing out the specific textual places where Jan Vos's bloody masterpiece *Aran en Titus, of Wraak en Weerwraak* (*Aran and Titus, or Revenge and Revenge in Retaliation*; 1638, published 1641) starts to produce 'faultlines' that ultimately undermine the tragedy's dominant claim, this article shows that an alternative, dissident perspective might be uncovered, to which the existing interpretations of Vos's play have paid little to no critical attention. Moreover this contribution wishes to demonstrate that the play seems to engage in the discursive context of the Dutch Republic's ideological divergence between the political and the military discourse during the reign of stadtholder Frederick Henry in the late 1630s.

1. INLEIDING¹

Begin november 2017 liep ik in Parijs door de imposante voormalige stationshal waar tegenwoordig het Musée d'Orsay gevestigd is. Eén specifiek werk uit de rijke collectie, met name een oriëntalistisch schilderij uit 1870 dat een gruwelijke scène verbeeldt, trok mijn bijzondere aandacht. Het doek is van de hand van de Franse schilder Henri Regnault en draagt de titel *Exécution sans jugement sous les rois maures de Grenade*. De aandacht van de beschouwer wordt meteen opgeslorpt door het met bloed omgeven kale zwarte hoofd dat op een van de treden van een witmarmeren trap is beland. Het hoofd is zonet met een flukse zwaardslag van het lichaam verwijderd waar het jarenlang mee verbonden was. De verantwoordelijke voor het bloedbad – een Moorse koning uit Granada, zo leert de titel van het schilderij – veegt het nog warme bloed dat aan het lemmer van zijn zwaard is blijven kleven aan zijn koninklijke gewaad.

Het ijselijke tafereel riep onmiddellijk associaties bij me op met een toneelstuk waar ik op dat moment al geruime tijd onderzoek naar had gevoerd: *Aran en Titus, of Wraak en Weerwraak* (1641) van de Amsterdamse treurspeldichter Jan Vos. Het eerstgenoemde titelpersonage van Vos' wraaktragedie is, net als

¹ De citaten uit *Aran en Titus* die in dit artikel gebruikt worden, zijn gebaseerd op de editie van de toneelwerken van Jan Vos door Buitendijk (1975), waarbij het regelnummer telkens parenthetisch wordt aangeduid.

de twee figuren die op Regnaults schilderij staan afgebeeld, van Moorse afkomst. Bovendien wordt Aran, die de functie van veldheer bekleedt in het Gotische leger, neergezet als een uiterst moordlustig personage. Het is bijvoorbeeld aan zijn machinaties toe te schrijven dat twee jonge onschuldige Romeinse patriciërs geëxecuteerd worden. Terwijl de Moorse koning bij Regnault een plechtstatig gelaat heeft, weerspiegelt Arans uiterlijk eerder zijn demonische aard. Rozelyna omschrijft Aran in Vos' wraakstuk namelijk als een 'schriklijk beest, besmeert met schoorsteenroet' (*A&T*, vs. 633), met 'een varkensmuil, met omgekrulde lippen' (*A&T*, vs. 628), 'oogen vol van vier' (*A&T*, vs. 629), 'een krulde Satyrsbaard' (*A&T*, vs. 630), een 'bakkes, als een stier' (*A&T*, vs. 630), 'hair, als lamre wol' (*A&T*, vs. 631), 'lompe ledematen' (*A&T*, vs. 631) en een 'platte neus, met opgespalkte gaten' (*A&T*, vs. 632).

Bovengenoemde uitspraken reflecteren op de eeuwenoude veronderstelling dat het Moorse volk gelijkgesteld kon worden met barbaren. Dat het 'Moors-zijn' in beide gevallen wordt verbonden met een barbaarse, haast duivelse handelswijze, zegt veel over de robuustheid van raciale constructen. Raciale apriorismen steunen namelijk op stabiele discursieve fundamenten die vaak al een langere voorgeschiedenis hebben. Zo gaat het beeld van de Moor veel verder terug dan de zeventiende eeuw en we mogen ervan uitgaan dat het beeld van Aran zoals Rozelyna het schetst destijds weinig wenkbrauwen zal hebben doen fronsen.² Een discours, aldus de Britse literatuurwetenschapper Alan Sinfield (1992: 32) in zijn klassiek geworden studie *Faultlines*, ontleent haar sterkte dan ook aan 'the way it gets to be common sense; it "goes without saying."' De grondvesten die een discours schragen, dragen met andere woorden een haast apodictische zweem van evidentie met zich mee.

Ondanks dit streven naar consistentie bevat ieder discours, en dus ook de discoursen die worden uitgedragen in literaire teksten, interne contradicties. In de optiek van Cultural Materialist *practitioners* als Sinfield is het dan ook de taak van literatuurwetenschappers 'om op die punten te wijzen waar de fragiliteit van het systeem zichtbaar wordt.' (Pieters 2011: 163) Sinfields analyses in *Faultlines* tonen niet alleen aan dat cultuur als een ondersteunend instrument van reactionaire discoursen kan functioneren; ze laten eveneens zien dat cultuur ook fundamentele contradicties, ambiguïteiten en spanningen bevat, die een dissident of subversief perspectief mogelijk maken (Brannigan 1998: 109).

Ook het schilderij van Regnault wordt gekenmerkt door een opmerkelijke contradictie. Op het eerste gezicht lijkt het werk, zoals reeds aangehaald, het Moorse ras als duivels en barbaars af te beelden. Toch lijkt er onder die beestachtige bolster een gedistingeerde, voor cultuur vatbare ziel schuil te gaan. De

² Zie bijvoorbeeld Bartels, E. C., *Speaking of the Moor: From "Alcazar" to "Othello"* (2009).

Moorse koning op het schilderij van Regnault wordt immers afgebeeld met een edel gelaat en een kostbaar koninklijk gewaad, en zijn met goud verluchte paleis hoeft niet onder te doen voor de hoven van de als geciviliseerd beschouwde westerse vorsten. Dat een ogenschijnlijk barbaarse Moor toch als cultureel verfijnd wordt voorgesteld, zou Sinfield beschouwen als een *fault-line* binnen de ideologische bias die door het schilderij wordt uitgedragen. In *Aran en Titus* botst de voorstelling van Aran op mogelijk een vergelijkbare ideologisch geladen spanning. Ondanks zijn wandaden bekleedt de monsterlijke Aran immers een hoge maatschappelijke positie als veldheer van het Gotische leger. Daarmee staat hij op gelijke voet met Titus Andronikus, de Romeinse veldheer en tragische held in Vos' tragedie.

De heersende lezing van Vos' wraakstuk, zoals die vorm heeft gekregen in de studies van Vermeer (1972), Buitendijk (1975) en Geerdink (2014), accentueert het gegeven dat tomeloze wraakzucht en ongecontroleerde passies gevaarlijk zijn en tot dood en verderf leiden. Dit artikel beoogt evenwel een andersoortige lezing van Vos' stuk, die gestoeld is op de leespraktijk van onderzoekers voor wie een literaire tekst, inzonderheid een literaire tekst van eeuwen geleden, de plaats bij uitstek is 'waar culturele en ideologische tegenstellingen zichtbaar worden gemaakt.' (Pieters 2011: 88).

Meer specifiek zal ik in het bestek van deze bijdrage trachten die plaatsen in *Aran en Titus* op te sporen waar de tekst breuklijnen of *faultlines* produceert die de dominante standpunten die het stuk lijkt uit te dragen in ernstige mate ondermijnen. Op die plaatsen, zo zal ik beargumenteren, kan er een dissident perspectief worden blootgelegd, een perspectief waar de traditionele interpretaties van *Aran en Titus* tot dusver weinig tot geen aandacht aan hebben besteed. Bovendien zal ik trachten aan te tonen dat Vos' *pièce d'horreur*, dat reeds in 1638 werd voltooid, participeert in de discursieve context van de ideologische divergentie tussen het bestuurlijke en het militaire discours van de Republiek der Nederlanden tijdens de regeerperiode van stadhouder Frederik Hendrik in de late jaren 1630. Ik zal me in mijn analyse voornamelijk richten op de personages die symbool staan voor de hierboven vermelde discoursen: keizer Saturninus voor het bestuurlijke discours, diens legeraanvoerder Titus Andronikus voor het militaire discours.

2. *READING DISSIDENCE: OP ZOEK NAAR FAULTLINES IN LITERAIRE TEKSTEN*

Raymond Williams, de Welshe marxistische letterkundige die als de grondlegger van het Cultural Materialism wordt beschouwd, beweert in het zog van collega-marxist Antonio Gramsci dat hegemonie niet unitair is. Sinfield vat Williams' visie als volgt kernachtig samen:

while there is a *dominant culture* [...] its dominance depends on continuous processes of adjustment, reinterpretation, dilution (Sinfield 2006: 7, cursivering in origineel).

Een aantal literatuurwetenschappers staan enigszins sceptisch tegenover de mogelijkheid tot verzet tegen zo'n dominante cultuur of dominant discours. Volgens Stephen Greenblatt, de grondlegger van de leespraktijk die sinds zijn programmatische bijdrage aan een gelegenheidsuitgave van *Genre* in 1982 bekendheid verwierf onder de noemer New Historicism, is het voor het subject zo goed als onmogelijk om uit een ideologisch discours te breken, aangezien het erin zit vastgeklonken. Het subject 'handelt noodzakelijkerwijze binnen de perken van die culturele orde, ook wanneer het zijn onvrede ermee verwoordt of in daden omzet.' (Pieters 2000: 352) Volgens de traditie van het New Historicism is er bijgevolg geen ruimte voor verzet, aldus Brannigan (1998: 8).

Sinfield, daarentegen, bouwt voort op de thesen van Williams en Gramsci wanneer hij beweert dat elke positie haar intrinsieke *op*-positie veronderstelt en dus alle verhalen de 'ghosts' in zich dragen van de alternatieve verhalen die ze proberen uit te sluiten (Sinfield 1992: 47). In Sinfields visie is er met andere woorden wél zoiets mogelijk als 'oppositional intervention' (Brannigan 1998: 10). Die gedachtegang vormt het fundament waarop zijn leespraktijk van het *dissident reading* gestoeld is. Sinfields dissidente leesperspectief vertrekt vanuit de overtuiging dat het gezaghebbende discours van een literaire tekst er niet op elke plaats in slaagt oppositionele stemmen even succesvol onder de duim te houden. Op die plaatsen – de titel van Sinfields werk is een indicatie voor die bewuste *loci* – kunnen er 'breuklijnen' of *faultlines* optreden binnen het toonaangevende discours van de tekst, waardoor de mogelijkheidsvoorwaarden van dat dominante discours net uiteenvallen in conflicten en wanorde (Sinfield 1992: 45).

Faultlines ontstaan met andere woorden door de paradoxale 'juxtaposition of two competing ideological positions within a given discourse or social context' (Keller 2000: 115). Het traceren van *faultlines* in literaire werken is een lastige en secure bezigheid, die een zorgvuldige lezing van de tekst vergt. Ze zijn nooit zomaar zichtbaar, want het vereist dat we tussen de regels van de tekst door lezen. Sinfield ontkent dus niet dat deze of gene positie dominant kan zijn in een literaire tekst, maar hij erkent bovenal dat een tekst ook indicaties bevat die de interpretator in staat stellen om een andere, tegendraadse lezing te ontwikkelen. Zelfs een tekst die ernaar streeft om een ondergeschikt perspectief in te dammen, moet dat perspectief immers eerst zichtbaar maken: 'even to misrepresent, one must present' (Sinfield 1992: 48). 'And once that has happened,' zo gaat Sinfield (1992: 48) verder, 'there can be no guarantee that the subordinate will stay safely in its prescribed place.' In wat volgt zal ik

trachten dergelijke *faultlines* op te sporen in de concrete textuur van *Aran en Titus*.

3. TUSSEN GEWELDDADIGHEID EN LAFHEID

In een ander artikel van mijn hand, dat de werking van het gouvernementaliteitsprincipe in drie Nederlandse wraaktragedies onder de loep neemt (Laureys 2019), heb ik proberen aan te tonen dat de Romeinse keizer Saturninus in *Aran en Titus* een gewelddadige heerser is die zijn soevereine bewind en soevereine wil enkel kan handhaven door middel van dreiging en dwang. Dat leidde me tot de conclusie dat er in zijn regime – dat ik karakteriseerde als een schoolvoorbeeld van het politiek-theoretische paradigma dat Michel Foucault als *souveraineté* heeft geboekstaafd – ‘met het zwaard geregeerd’ wordt (Keirsbilck 2014: 13). Saturninus wordt inderdaad door Titus voorgesteld als degene ‘die de bijl van ’t heir en ’s oorlogs standaar zweit./ En met [zijn] staale vuist een oest van lijken meit’ (*A&T*, vs. 43-4). Hij lijkt met andere woorden een gewelddadige, dappere vorst te zijn die zijn moed al meerdere malen bewezen heeft in oorlogssituaties door onverschrokken zijn vijanden te lijf te gaan met zijn ‘staale vuist’.

Bovendien bracht ik in het zonet vermelde artikel die plaatsen in de tekst in kaart waarop Saturninus gebruikmaakt van de logica van het machtsmechanisme dat Foucault gemunt heeft als het disciplinaire *dispositif*. De eenvoudige logica van dit mechanisme bestaat erin dat de soeverein een gebod oplegt aan een van zijn onderdanen, en wanneer dat gebod niet wordt nageleefd, de weigeraar of een dierbare van de weigeraar een straf te wachten staat. In de toneelwerkelijkheid van *Aran en Titus* is het vrijwel altijd een gewelddadige lijfstraf of zelfs de doodstraf waarmee bedreigd wordt, bijvoorbeeld in de passus waarin Saturninus, gebruikmakend van een *pluralis majestatis*, Thamera opdraagt ‘ons min’ te erkennen en zo ‘de Moor in ’t leven’ te houden (*A&T*, vs. 230). Dit voorbeeld lijkt het gewelddadige karakter van Saturninus alleen maar te bevestigen.

Vreemd genoeg gaat de keizer slechts eenmaal over tot het effectief uitvoeren van zo’n straf. We stellen dus vast dat de tweede stap in de werking van het disciplinaire mechanisme – het opleggen van de straf – slechts uitzonderlijk in de toneelpraktijk van het stuk wordt vertaald. De dreigementen van de keizer zijn doorgaans voldoende om bij zijn onderzaten letterlijk gehoorzaamheid af te dwingen.

We kunnen ons de vraag stellen of Saturninus nu werkelijk zo gewelddadig en dapper is als hij op het eerste gezicht lijkt te zijn. In de vijf bedrijven die het stuk telt, hanteert Saturninus welgeteld eenmaal een wapen, namelijk in de absolute slotakkoorden van het stuk, wanneer hij Titus de doodsteek toedient.

Titus heeft net keizerin Thamera gedood en Saturninus betaalt zijn legeroverste met gelijke munt terug. Het gaat hier echter niet om een *mano a mano*-gevecht, maar veeleer om een onverwachte, laffe uithaal. Titus mag dan wel een groots militair verleden hebben, op het moment dat Saturninus hem neersteekt, is hij niet langer de legeraanvoerder die als vanouds vreemde troepen op de knieën dwong. Ten eerste heeft hij mentaal sterk geleden onder de rampspoed die zijn familie te beurt is gevallen. Dat zien we bevestigd in de vlag van zinsverbijstering, waaraan hij in het derde bedrijf ten prooi valt. Ten tweede is hij ook fysiek niet meer wat hij ooit geweest is. Titus is een oude man met een ‘rimplend aanzicht’ (*A&T*, vs. 1022), een ‘grijze schuddebol’ (*A&T*, vs. 277), wiens speer hem, dixit Aran, tot een kruk dient (*A&T*, vs. 269), een ‘overgrijze vaader’ (*A&T*, vs. 1093), die zelfs al grootvader is. Bovendien heeft hij ook nog slechts één hand, nadat hij zijn rechterhand, die naar eigen zeggen ‘afgeleeft’ was (*A&T*, vs. 1249), vruchteloos had opgeofferd om het leven van zijn zonen te sparen. De Titus die Saturninus neersteekt is, kortom, een oude, getekende man en als gevolg daarvan een gemakkelijk doelwit.

Dat Saturninus helemaal niet zo dapper is als hij ons wil doen laten geloven, valt ook af te leiden uit de volgende passage, waarin er ten strijde moet worden getrokken tegen ‘een zwijn, als twee paar zwijnen’ (*A&T*, vs. 298):

Lucius.

O eer der Saturnijnen!

Al 't landt is op de been, een zwijn, als twee paar zwijnen

Heeft zich in 't west vertoont dicht aan de Tyberboordt.

[...]

Saturninus.

Op Roomsche Ridderschap, 't is tijdt om u te reppen.

Elk wapen zich met moedt; de noodt heeft ons geprest.

(*A&T*, vs. 297-303)

Saturninus maant zijn krijgsvolk aan de strijd met het dier aan te gaan. ‘Elk wapen zich met moedt,’ roept hij hen toe (*A&T*, vs. 302). De keizer maakt hier enkel melding van het wapen van de moed. Op die manier lijkt hij zichzelf moed in te spreken en indirect ventileert hij met deze uitspraak zijn angst om de jacht op de ever te openen.

In de invloedrijke, door Dirck Pietersz. Pers verzorgde Nederlandse vertaling van Cesare Ripa’s iconologische handboek *Iconologia* (1644), wordt de gepersonifieerde ‘Dapperheyt’ afgebeeld met een schild waarop een leeuw te zien is die het gevecht aangaat met ‘een wilt Vercken,’ dat ‘sonder eenige maete, onbedachtlijk aen[valt], al wat het oock magh ontmoeten.’ (Ripa en Becker 1971: 83) In dat licht beschouwd, lijkt het zwijn in het citaat hierboven datgene aan te vullen – zij het dan wel in buitensporige proporties – wat Sa-

turninus van nature uit mist: ‘sterckheyt van ’t gemoed’ (Ripa en Becker 1971: 82). Het varken zal, in tegenstelling tot Saturninus, geen confrontatie uit de weg gaan, zelfs niet wanneer het een leeuw voor zich als tegenstander heeft. Ondanks het feit dat de tekst Saturninus op het eerste gezicht als uiterst gewelddadig voorstelt, lijkt hij, als we de hierboven opgebouwde analyse volgen, veeleer een laffe heerser te zijn. Het lijkt er dus op dat we hier met een ‘awkward, unresolved issue’ te maken hebben ‘in which the conditions of plausibility are in dispute’ (Sinfield 1992: 47), of kortweg, met een *faultline* binnen het toonaangevende discours dat *Aran en Titus* probeert uit te dragen. Aan de ene kant wordt de keizer voorgesteld als een dappere leider die met ‘kling, en klem van yzre vuist’ (*A&T*, vs. 19) vreemde volkeren heeft verslagen. Aan de andere kant stuurt de tekst echter ook enkele subtiele signalen uit dat Saturninus allesbehalve heldhaftig is en slechts uitzonderlijk zelf een wapen hanteert.

4. DE SCEPTER EN HET ZWAARD: TWEE VORMEN VAN SOEVEREINITEITSUITOEFENING

Het keizerlijke gebrek aan moed staat in schril contrast met de representatie van Titus Andronicus, een militair en tevens bevelhebber van het Romeinse leger, die wordt afgebeeld als een ware vechtersbaas en moordmachine. De reizang mag dan wel Saturninus bezingen als degene die ‘de Gotten in het noord,/ [...] Zegenhaftigh he[eft] versmoort’ (*A&T*, vs. 333-5), het is wel degelijk Titus’ leger dat ervoor gezorgd heeft dat het Gotische Rijk ten val werd gebracht. De keizer was zelfs niet aanwezig tijdens die militaire campagne. Hij bleef gedurende de hele veldtocht zijn troon bekleden in Rome. Wellicht wordt Saturninus’ naam in dergelijke uitlatingen als een *pars pro toto* gebruikt voor het hele Romeinse Rijk. Het is bovendien ook tekenend dat Titus in een typisch petrarkistische hyperbolische lofuiting op Thamera’s schoonheid melding maakt van oorlog en vechten: ‘Wie zou om zulk een vrouw geen tien jaar willen kampen?’ (*A&T*, vs. 49) De enige vorm van vechten die Saturninus daarentegen lijkt te kennen, is ‘krijgen met de lippen,/ Van de Gotische Koningin’ (*A&T*, vs. 323-4).

Als we Aran mogen geloven, is Saturninus zelfs helemaal niet zo onderlegd wanneer het op wapengebruik aankomt. Wanneer de bevelhebber van het Gotische leger een eerste maal op de *bühne* verschijnt, stelt hij zichzelf *vis-à-vis* de keizer voor als diegene ‘Die ’t scharpgeslepen staal, als u de scepeter, past’ (*A&T*, vs. 176). Aran lijkt te insinueren dat Saturninus enkel competent is om vanop zijn keizerstroon te regeren en te bevelen, maar niet om te vechten: het zwaard (‘t staal’) ‘past’ hem niet. Het is wellicht door dat gebrek aan kunde dat de keizer zijn handen slechts zo zelden vuilmaakt. Anders gesteld ont-

breekt het Saturninus niet alleen aan ‘sterckheyt van ’t gemoed,’ maar evenzeer aan ‘sterckheyt van ’t lichaem’ (Ripa en Becker 1971: 82), om Ripa’s formuleringen aan te houden.

Arans uitspraak roept bovendien een contrast op tussen twee radicaal verschillende vormen van vorstelijke soevereiniteit. De ‘scepter,’ die geen duimbreed van Saturninus’ zijde wijkt, wordt in Ripa’s *Iconologia* immers voorgesteld als een van de twee allegorische attributen van de ‘Koninghlijke Hoogheyt,’ die gepersonifieerd wordt als ‘Een sittende gekroonde Vrouwe, vertoonende een statigh weesen, houdende in de rechter hand een Scepter, en op de slincker borst een Adelaer.’ (Ripa en Becker 1971: 256) De scepter representeert de ‘Koninghlijke doorluchtigheyt’ – het edele karakter – van de vorst, de adelaar drukt ‘de Koninghlijke macht uyt’ (Ripa en Becker 1971: 256). De adelaar – niet toevallig staat de adelaar ook afgebeeld in het oorlogsvaandel van Titus’ leger (*A&T*, vs. 1) – verwijst dus naar de koninklijke macht die wordt uitgeoefend met het zwaard, het symbool bij uitstek van de vorstelijke soevereiniteit. De strikte opdeling van de attributen tussen de linker- en rechterkant van het gepersonifieerde lichaam maakt duidelijk dat een vorst zijn soevereiniteit op minstens twee manieren kan uitoefenen. Saturninus lijkt ervan uit te gaan dat zijn doorluchtigheid en zijn hooggeplaatste positie op zich voldoende zijn om ontzag af te dwingen bij de burgers van Rome. Titus daarentegen geeft, net als Aran overigens, de voorkeur aan een andere vorm van koningschap, waarin de doorluchtigheid van de vorst afhankelijk is van diens militaire vermogen.

5. IDEOLOGISCHE DIVERGENTIE

Pas zeer recent werd *Aran en Titus* bestudeerd met inachtneming van de politieke context waarin het stuk tot stand kwam. Zo leest Helmers (2016) Vos’ stuk in het licht van een intense politieke belangstelling voor de vraag naar welke vorm van bestuur het meest geschikt bleek om de wet te handhaven, subversieve standpunten in de kiem te smoren en te voorkomen dat het centrale staatsgezag zou worden ondermijnd, en gaat Korsten (2016) na of het stuk kan worden gelezen als een kritische reflectie op de intrinsieke relatie tussen imperiale macht en marteling.

Met onderstaande lezing wil ik, in lijn met het onderzoek van Helmers en Korsten, trachten duidelijk te maken dat Vos’ wraakspel aan betekenis wint wanneer het gelezen wordt in relatie tot contemporaine debatten en discoursen die kenmerkend zijn voor het historische moment waarop de tekst tot stand kwam. *In concreto* zal ik proberen aantonen dat de politiek-ideologische onenigheid in de toneelwerkelijkheid van *Aran en Titus* gerelateerd kan worden aan de politieke actualiteit van de Nederlandse Republiek op het einde van de

jaren 1630, de periode waarin Vos zijn wraakspel voltooide. Dat wil echter niet zeggen dat ik een allegorische lezing van het stuk beoog. Veeleer wil ik wijzen op één specifieke discursieve context waarin Vos' wraakspel zich inschrijft, met name die van de ideologische divergentie tussen het bestuurlijke en het militaire discours van de Republiek tijdens de regeerperiode van Frederik Hendrik.

Volgens Sinfield (1992: 40) hebben veel van de op de leest van het New Historicism geschoeide analyses de neiging om macht te conceptualiseren als iets dat zich voortbeweegt in een schijnbaar onbreekbare cirkel, voortkomend uit en terugkerend naar de vorst. Sinfield wijst evenwel op een mogelijk gevaar waar de monarch mee te kampen kan krijgen, waardoor de logica van bovenstaande redenering mank begint te lopen: de rechtmatige heerser blijkt namelijk niet altijd in staat om het militaire apparaat binnen zijn rechtsgebied in zijn macht te houden. Wanneer zo'n situatie zich voordoet, zo vervolgt hij, '[i]deological and military power threaten to split apart' (Sinfield 1992: 40).

Ook in het plotverloop van *Aran en Titus* is de discrepantie tussen de politiek-bestuurlijke macht en de militaire macht een centraal gegeven. In wezen is de keizers soevereine positie, zoals we zagen in wat voorafging, sterk afhankelijk van zijn gewelddadige dreigementen. We zagen echter ook dat de keizer zelden zelf actie onderneemt. Indien het toch nodig zou blijken zijn dreigementen hard te maken, is hij noodgedwongen aangewezen op de diensten van het Romeinse militaire staatsapparaat, waarbinnen Titus de dienst uitmaakt. Het moment waarop Titus, die een andere soevereiniteitsopvatting huldigt dan de keizer, zich niet langer kan identificeren met Saturninus' uitgetekende beleid, ontstaat er noodzakelijkerwijs een breuklijn binnen de soevereine machts-ideologie van de keizer.

Net als Titus Andronikus had ook Frederik Hendrik, stadhouder van de Republiek in de periode dat Vos zijn *Aran en Titus* voltooide en in première liet gaan, als kapitein-generaal van het leger en admiraal-generaal van de vloot het commando over de *military resources* van het land. De functie van stadhouder – van oudsher de door de landsheer aangestelde vertegenwoordigers in de verschillende gewesten – kon op z'n minst als ambigu worden omschreven, aangezien er sinds het afzweren van Filips II geen landsheer meer voorhanden was (Prak 1989: 36). De stadhouders, in de praktijk steevast nazaten van Willem van Oranje, konden niet bogen op een particuliere soevereiniteit en vervulden in beginsel slechts een dienende functie ten overstaan van de Staten-Generaal. Niettegenstaande het feit dat de Staten de stadhouders aanstelden, werden ze, net als in een vorstendom, in de praktijk doorgaans opgevolgd door hun zonen of, bij gebrek daaraan, hun broers. Ondanks het gegeven dat de officiële macht en de soevereiniteit van de Republiek in handen waren van de Staten-Generaal, bracht het monarchaal aandoende stadhouderlijke systeem

het bijna onvermijdelijke gevolg met zich mee dat de stadhouders zichzelf geen dienaars van de Staten, maar wel soevereine vorsten waanden (Prak 1989: 40).

Het ambigue karakter van het stadhouderschap deed Frederik Hendrik dromen van een institutionalisering van zijn stadhoudelijke macht. Net zoals Titus in het stuk de keizerskroon van Rome voor ogen heeft – zoals nog zal blijken –, ambieerde Frederik Hendrik in de late jaren 1630 een machtsversteving binnen de Republiek. De prins had zich in de oorlog tegen Spanje – door zijn militaire veroveringen in de zuidelijke Nederlanden, die hem de bijnaam van ‘stedendwinger’ hadden bezorgd – immers opgeworpen tot een belangrijke politieke medespeler. De Provinciale Staten, en dan vooral het invloedrijke gewest Holland, verzetten zich echter tegen de gedachte dat ze hun soevereiniteit te delen hadden met de prins. Ook de Republiek had dus af te rekenen met de ondertussen bekende divergentie van het bestuurlijke en het militaire ideologische discours, die ook in *Aran en Titus* aan de orde wordt gesteld. En net zoals Saturninus voor zijn machtspositie sterk afhankelijk is van Titus en zijn leger, bleek Holland sterk afhankelijk te zijn van het leger, en dan voornamelijk van de vloot. Het had immers een sterke behoefte aan een gedegen verdediging op zee. Vos’ wraaktragedie lijkt zich met andere woorden in te schrijven in die discursieve context.

In *Aran en Titus* worden de ideologische tegenstellingen tussen Saturninus en zijn legeraanvoerder een eerste keer zichtbaar tijdens de discussie over het al dan niet offeren van Aran, die het grootste deel van het eerste bedrijf beslaat. Titus, die zich geruggensteund weet door het priesterlijke gezag in de persoon van priester-wichelaar Leeuwemond, komt in een belangenconflict terecht met Saturninus, die Thamera voor zich hoopt te winnen door het beloofde offer te staken.

Titus en de keizer houden er een heel andere zienswijze op na wanneer het op geestelijke autoriteit aankomt. Eerstgenoemde wordt neergezet als de perfecte vrome held die zich niet laat leiden door wereldse autoriteit, maar al zijn vertrouwen in de goden legt en in ‘de Vaaders/ Van ’t Geestelijke Recht’ (*A&T*, vs. 424-5): de priesterschap. Saturninus laat daarentegen zijn wellust primeren boven de geestelijke autoriteiten. Nochtans leek ook hij aanvankelijk een voorstander te zijn om Aran ten offer te brengen: ‘Het eens gesproken woort kan nimmer weêr te rug./ Hy is aan Godt verlooft, ’t is billijk dat hy sneuvel.’ (vs. 204-5) De enige reden waarom hij ‘de Moor’ uiteindelijk toch in leven laat, heeft uitsluitend te maken met eigenbelang: ‘Zoo gy [=Thamera, *tI*] ons min erkent, zoo blijft de Moor in ’t leeven.’ (*A&T*, vs. 230) Wat Saturninus dus enkele regels eerder voorstelde als een onbreekbare aan de god Mars gezworen belofte, kan plots wél worden tenietgedaan indien Thamera zijn liefde beantwoordt. Het mag niet verwonderen dat Saturninus meerdere waar-

schuwingen krijgt van Titus en de zijnen dat hij ‘het Rijk veel quaats [brouwt]’ (*A&T*, vs. 248) en dat zijn ‘zetels aan’t kraaken [zijn]’ indien hij, door de liefde tot een vrouw, oorlogsgod Mars dit mensenoffer zou weigeren (*A&T*, vs. 233).

Ook op andere vlakken komen de ideologische tegenstellingen tussen beide heren bovendien. Zoals Buitendijk (1975: 62) terecht opmerkt, reageert Saturninus boven alles primair, waardoor hij zijn beleidsbeslissingen steeds op een onmiddellijke, onbedachtzame en impulsieve manier ten uitvoer brengt. Die bewering zien we bevestigd in het feit dat de keizer Titus’ zonen *stante pede* wil laten arresteren, zonder eerst ‘Tot nauwer onderzoek’ (*A&T*, vs. 915) over te gaan. Hij weigert daarbij te wachten op ‘De tijdt, die ’t’ volgens Titus ‘al ontdekt’ (*A&T*, vs. 752). ‘Wy wachten op geen tijdt, de blijken zijn te klaer’ (*A&T*, vs. 753), aldus een onverzettelijke Saturninus. De manier waarop zijn liefde voor Thamera zich ontwikkelt, kan al even primair genoemd worden. De eerste aanblik van de Gotische koningin is voldoende om Saturninus smoorverliefd te maken. Zoals het zijn primair ingestelde aard betaamt, wil hij haar liefde niet ‘Verwin[nen] door de tijdt’ (*A&T*, vs. 239), zoals Titus voorstelt, maar wil hij dat ze ogenblikkelijk haar wederliefde betuigt. Saturninus is de grootste autoriteit in het land, maar lijkt absoluut geen geduld te hebben. De tijdt, door Titus uitgeroepen als de raadgever *par excellence*, lijkt niet aan Saturninus’ zijde te staan. Al zijn grillen, wensen en ideeën moeten à la minute worden uitgevoerd. Deze overhaaste ingesteldheid is haast bij voorbaat gedomd om te botsen met de meer bedachtzame houding van zijn legeroverste, die pas na ampel beraad tot actie overgaat.

De terechtstelling van Titus’ zonen drijft beide personages als vanzelfsprekend nog verder uit elkaar. De vrees dat het Romeinse Rijk plotsklaps ineen kan stuiken wanneer de krijgsmacht het keizerlijke bewind niet langer schraagt, zet een bezorgde, niet bij naam genoemde Romein aan tot de volgende, veel waarheid in zich dragende uitlating: ‘zie toe, de Vader zit op ’t kussen,/ En voert het Roomsche heir; indien gy uw’ vergrijpt, [...] Zoo naakt de Roomsche val’ (*A&T*, vs. 1134-7). De van eerbiedigheid getuigende hoofdletter in het woord ‘Vader’ lijkt te suggereren dat het voor de burgers van Rome niet Saturninus, maar wel Titus is die de rol van vader des vaderlands vervult. Wie aan Titus raakt, raakt aan het Romeinse volk, is de implicatie die hieruit voortvloeit. De ideologische tegenstellingen tussen Saturninus en Titus worden zelfs zo groot dat laatstgenoemde een paleisrevolutie wil veroorzaken door zichzelf op de keizerstroon te installeren, zo leert Titus’ zoon Lucius ons: ‘Zoo zal myn Vaader Vorst, en ik zijn nazaat weezen.’ (*A&T*, vs. 1550)

6. TUSSEN STRIJDBAARHEID EN OVERMOED

Volgens Geerdink (2014: 45-6) wordt Titus neergezet als het tegendeel van de door en door slechte Aran, ‘doordat steeds weer – al is het vaak door hemzelf of zijn familieleden – gewezen wordt op de goede daden die hij in het verleden voor het Romeinse Rijk begaan heeft; doordat hij in eerste instantie rechtvaardig handelt; en doordat hij de gruwelen die hem overkomen, zo verstandig mogelijk incasseert.’ Ook Vermeer (1972: 263) kenschetst Titus op een positieve manier, namelijk als ‘een eerlijk en dapper soldaat.’ Buitendijk (1975: 62) gaat zelfs zo ver om hem te omschrijven als ‘pius Titus,’ aangezien hij ‘Rome tijdens de burgeroorlogen van de ondergang gered heeft’.

Inderdaad, wie *Aran en Titus* leest, kan zich niet van de indruk ontdoen dat Titus een volmaakte held lijkt te zijn, die slechts ‘door de kuiperijen van nietsontziende tegenstanders,’ zoals Konst (2003: 242) het verwoordt, uit die rol valt en zelfs ‘een periode van algehele geestelijke ontreddeering’ doormaakt (Vermeer 1972: 263). Niettemin wil ik in deze paragraaf enkele kanttekeningen plaatsen bij die karaktertekening van Titus als een *flawless hero*. Zoals ik zal trachten aan te tonen in de hiernavolgende analyse, heeft Titus immers te kampen met één groot gebrek: overmoed. Die overmoed, die evenwel slechts op te merken is als we tussen de regels door lezen, maakt ons oordeel over de Romeinse legerbevelhebber toch enigszins gecompliceerder dan Geerdink, Vermeer en Buitendijk het voorstellen.

Mijn lezing wordt ondersteund door een specifieke *locus* in het derde bedrijf, waarin Titus, ondanks de afkerige houding die hij ten opzichte van de keizers handelswijze en gedachtegoed lijkt aan te nemen, zich desalniettemin bepaalde aspecten van Saturninus’ discours toe-eigent. Na de moord op zijn broer Bassianus is de keizer vastberaden zich te wreken, wat hem beweegt tot de chiastische uitspraak ‘Wraak hemel, hemel wraak.’ (*A&T*, vs. 727) Zoals we reeds zagen, stuiten Saturninus’ wraakplannen op hoe langer hoe meer weerstand van Titus’ zijde. Net daarom is het zo opmerkelijk dat Titus uiteindelijk zelf zijn toevlucht neemt tot een haast identiek discours van vergelding als dat van de Romeinse scepterdrager. Tot driemaal toe herhaalt hij de in kruisstelling geplaatste woorden die Saturninus reeds voor hem in de mond had genomen, waarmee hij de goddelijke macht wil aanmanen zijn wraakplannen te bewerkstelligen: ‘Wraak Hemel, hemel wraak.’ (*A&T*, vs. 1326, 1327 en 1328) Er is iets opvallends aan de hand met het schriftbeeld van deze apostrofische chiasmus. De eerste vermelding van het woord ‘Hemel’ ontvangt een kapitaal, in het tweede geval wordt het woord met een kleine letter geschreven. Dit betekenisvolle gegeven toont aan hoezeer Titus gevangen zit tussen enerzijds zijn afhankelijkheid van het hogere (‘Hemel’) – zoals het een vrome held betaamt – en anderzijds zijn zelfgenoegzame overmoed, die

maakt dat hij de ‘hemel’ niet langer met de gepaste eerbiedwaardigheid aanroept.

Titus’ overmoed lijkt het gevolg te zijn van zijn succesvolle militaire verzevenlijkingen, waarvan hij in een korte monoloog in het derde bedrijf (*A&T*, vs. 1265-73) met de nodige trots een opsomming geeft. Het feit dat de veldoverste dermate prat gaat op zijn militaire veroveringen en militair geweld lijkt evenwel in tegenspraak te zijn met de algemene *caveat* die hij in de beginverzen van het stuk zonder enige reserve declameerde naar aanleiding van de Gotische nederlaag in de oorlog met Rome: ‘Die ’t al verdelgen wil, moet alle ding verwachten.’ (*A&T*, vs. 138) Deze passus is paradoxaal, aangezien Titus en zijn leger zelf een enorme veroveringsdrang aan de dag leggen. Rome is immers ‘tot op de top van Alexanders trap’ (*A&T*, vs. 12) geklommen, volgens Titus. Een staat die door zijn militaire veroveringen Alexander de Grote naar de kroon kan steken, heeft misschien wel meer reden om ‘alle ding [te] verwachten’ (*A&T*, vs. 138).

Welke treurige wending van het lot Rome nog te wachten staat, lijkt overigens reeds te worden aangegeven door verschillende passages in de aanvang van het stuk, die in mijn specifieke lezing een soort profetisch gehalte bevatten en op die manier een prefiguratie vormen van wat nog komen zal. Zo lijkt de nakende val van Rome aan het einde van het stuk reeds op een subtiele manier te worden aangekondigd in het eerst bedrijf. Titus heeft op dat moment zopas het Gotische Rijk, ‘dat eer zo strijdbaar was’ (*A&T*, vs. 135), in de as gelegd. Even verderop wordt Saturninus omschreven als degene die de Goten, ‘Met hun strijdbre bondgebuuren,’ (*A&T*, vs. 333) in de pan heeft gehakt. De adjectiefkeuze in de aangehaalde citaten is merkwaardig. In beide gevallen wordt namelijk hetzelfde predicaat ‘strijdbaar’ gebruikt om de overmoed van de Goten en hun bondgenoten mee aan te duiden. Diezelfde kwalificatie treffen we echter ook aan in de tweede versregel van het stuk, wanneer Saturninus het heeft over ‘Titus strijdbre bijl,’ evenals in regel 163, waar er gewag wordt gemaakt van ‘het strijdbre Roomsche volk’. Titus noemt ‘strijdbaarheid’ verderop in het stuk zelfs ‘’t allersterkste wapen.’ (*A&T*, vs. 1510) Kunnen we deze lexicale parallellie lezen als een profetische aankondiging van Romes eigen val? Net als het Gotische Rijk is ook het Romeinse Rijk zeer strijdvaardig, misschien wel té strijdvaardig. Titus *cum suis* maken zich op die manier eveneens schuldig aan de als afkeurenswaardig beschouwde overmoedige strijdvaardigheid van de Goten. Die overmoed moeten Titus en de Romeinen finaal dan ook bekopen met de teloorgang van hun stad, die op die manier in de jammerlijke voetsporen van ‘’t Gotsche Rijk’ (*A&T*, vs. 135) treedt.

Dit voorbeeld toont aan dat, ondanks het feit dat het stuk op het eerste gezicht de militaire verzevenlijkingen van Rome lijkt te verheerlijken en Titus lijkt voor te stellen als de perfecte bevelhebber, bepaalde passages toch

‘against the grain’ kunnen worden gelezen, om met Sinfield (2006: 38) te spreken. Om die reden ben ik geneigd dit gegeven als een *faultline* te bestempelen binnen de dominante claim die Vos’ tekst lijkt uit te dragen: Titus mag dan wel worden voorgesteld als een perfecte held; het militaire succes heeft zijn strijdvvaardigheid doen uitmonden in blinde overmoed, waardoor hij in wezen verre van perfect is. Hierdoor treft ook hij schuld aan de uiteindelijke ondergang van Rome.

Titus’ hierboven aangehaalde *caveat* wordt meteen gevolgd door *yet another* waarschuwende les voor de Goten dat voorspoed vergankelijk is en het rad van Dame Fortuna op elk moment kan beginnen roteren, zoals zij aan den lijve hebben mogen ondervinden: ‘Fortuin is van gelas, als zy begint te klinken,/ Zoo bryzeltze tot gruis’ (*A&T*, vs. 142-3). Ironisch genoeg zal het net zo met Titus’ huis vergaan. Zowel Aran als Thamera laten in haast identieke bevoordingen als Titus optekenen dat het de Andronici zijn die tot gruis zullen worden verpletterd.³ Titus zal evenwel weerwraak nemen op de Gotische samenzweerders en ook op dit gegeven lijkt reeds te worden gehint in de beginverzen van het stuk. Zo wordt Titus door Saturninus vergeleken met ‘de middag zon’ (*A&T*, vs. 8) en wordt Thamera omschreven als ‘een roozengaardt’ (*A&T*, vs. 54). Die beide elementen treffen we ook aan in Thamera’s uitspraak dat ‘De naauw’ voldraagen roos, met d’uchtent zon gebooren,/ door de middagh zon, op middagh [wordt] afgeschooren’ (*A&T*, vs. 69-70). Dit citaat kan eveneens als een voorafschaduwning worden opgevat van de tragische apotheose van het stuk. Thamera, ‘De naauw’ voldraagen roos,’ zal in de bloederige slotakkoorden van het stuk immers worden ‘afgeschooren’ door Titus, ‘de middag zon,’ die haar de doodsteek zal toedienen.

Bij aanvang van het stuk lijkt er nochtans geen vuiltje aan de lucht te zijn – figuurlijk dan toch. Fortuna lijkt aan Romes kant te staan en Titus’ oorlogsoverwinning leidt Saturninus zelfs tot de vraag ‘Wie den Adelaar zijn taje wicken [zal] fnuiken’ (*A&T*, vs. 1). De verwijzing naar ‘den Adelaar’ herinnert ook weer aan Ripa’s iconologische voorstelling van de ‘Koninghlijcke Hoogheyt’ en Titus’ opvatting van vorstelijke soevereiniteit, zoals die hierboven werd beschreven. De keizers retorische vraag, die meteen ook de *incipit* van Vos’ spektakelstuk vormt, lijkt ironisch genoeg al vlug een antwoord te kunnen verdragen, al dient het vragend voornaamwoord in de zin daarvoor vervangen te worden door ‘wat’. Het wordt namelijk steeds duidelijker dat interne verdeeldheid en met elkaar in de clinch gaande ideologische stellingnamen de vleugels van de Romeinse *aquila* zullen korten. Fortuna zal zich tegen Rome

³ Vergelijk de passage ‘zoo maak dat Titus huis,/ Tot aan de grontvest toe, verplettert wordt tot gruis’ (Aran, *A&T*, vs. 493-4) met ‘Nu zal ik Titus huis/ [...] verpletteren tot gruis’ (Thamera, *A&T*, vs. 1865-6).

keren en haar voorspoed doen omslaan in rampspoed. De 'bruine wolken' (*A&T*, vs. 6) boven Rome lijken wat dat betreft alvast het onheil aan te kondigen dat de harmonie van de staat tot in het diepste van haar wezen zal bedreigen.

CONCLUSIE

In deze bijdrage ben ik in de heel concrete textuur van Vos' wraaktragedie *Aran en Titus* op zoek gegaan naar die plaatsen waar het stuk breuklijnen of *faultlines* begint te vertonen binnen het gezaghebbende discours dat de tekst lijkt uit te dragen. Zo toonde ik aan dat, ondanks het feit dat Saturninus als een dappere en gewelddadige soeverein wordt neergezet, hij in wezen een uiterst laffe heerser is. Ook zijn legeroverste Titus Andronikus, die als een smetteloze held wordt opgevoerd, heeft desalniettemin te kampen met één groot manco: overmoed. Die *faultlines* zijn echter niet meteen zichtbaar bij een oppervlakkige lezing van de tekst: ze zijn slechts onderhuids aanwezig en vereisen dan ook een intensieve *close reading* om ze bloot te leggen.

Niettegenstaande zijn lafhartigheid kan het regime van Saturninus enkel overeind worden gehouden door te dreigen met geweld. Die dreigementen worden slecht zeer sporadisch omgezet in effectieve daden. Aangezien Saturninus zelf geen kaas gegeten heeft van oorlogen en vechten, moet hij noodgedwongen een beroep doen op de militaire macht van zijn land, die gesymboliseerd wordt door Titus. Zoals ik liet zien slaagt Saturninus er evenwel niet in zijn bestuurlijke ideologie in overeenstemming te houden met Titus' militaire ideologie. De ideologische wrijving tussen beide heren escaleert in die mate dat de Romeinse legeraanvoerder zelf zijn zinnen op de keizerskroon zet.

Ik betoogde dat de in het stuk beschreven politiek-bestuurlijke onenigheid een opmerkelijke parallelie vertoont met de ideologische divergentie die zich voordeed in de Republiek op het moment dat Vos zijn stuk schreef. Stadhouders Frederik Hendrik wilde zich op einde van de jaren 1630 namelijk de soevereiniteit van het land toe-eigenen. Vos' grandguignoleske wraaktragedie, zo trachtte ik aan te tonen, lijkt met andere woorden te participeren in die specifieke discursieve context.

De alternatieve analyse die ik in dit artikel heb opgebouwd, heeft in geen geval de pretentie een alles zaligmakende lezing van Vos' stuk te zijn. Het is mijn idiosyncratische lezing van een tragedie waarvan de interpretatie en betekenis als het ware *on hold* was gezet, of om met de bekend geworden woorden van Roland Barthes te spreken, op de veiligheidspal. Ik hoop dat mijn analyse afdoende heeft aangetoond dat men, door op zoek te gaan naar interne contradicties in de concrete tekststructuur en daarnaast ook de historische ge-

determineerdheid van historische literaire teksten in rekening te brengen, het soms vastgeroeste betekenispotentieel van teksten uit een ver verleden nog behoorlijk kan uitdiepen.

BIBLIOGRAFIE

- Bartels, E. C. (2009). *Speaking of the Moor: From "Alcazar" to "Othello"*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Brannigan, J. (1998). *New historicism and cultural materialism*. Basingstoke: Macmillan.
- Buitendijk, W. J. C. (1975). *Jan Vos, Toneelwerken: Aran en Titus; Oene; Medea*. Assen: Van Gorcum.
- Geerdink, N. (2014). Het vraagstuk van een wraakstuk. In Honings, R., Jensen, L., & van Marion, O. (eds.), *Schokkende boeken!*. Hilversum: Verloren, 39-46.
- Helmers, H. (2016). The Politics of Mobility: Shakespeare's *Titus Andronicus*, Jan Vos's *Aran en Titus* and the Poetics of Empire. In Bloemendal, J., & Smith, N. (eds.), *Politics and Aesthetics in European Baroque and Classicist Tragedy*. Leiden: Brill, 344-372.
- Keller, J. R. (2000). *Anne Rice and sexual politics: the early novels*. McFarland.
- Keirsbilck, M. (2014). 'Om de vorst zijn' moedwil te besnoeien': gouvernementele verkenningen in *Vondels Palamedes (1625)*, *Gysbreght van Aemstel (1637)* en *Lucifer (1654)*. Gent: Universiteit Gent.
- Konst, J. W. H. (2003). *Fortuna, Fatum en Providentia Dei in de Nederlandse tragedie, 1600-1720*. Uitgeverij Verloren.
- Korsten, F-W. (2016). What Roman Paradigm for the Dutch Republic? Baroque Tragedies and Ambiguities Concerning *Dominium* and Torture. In Bloemendal, J., & Smith, N. (eds.), *Politics and Aesthetics in European Baroque and Classicist Tragedy*. Leiden: Brill, 43-74.
- Laureys, T. (2019). 'De Vorst is om 't gemeen; 't gemeen niet om de Vorst.' Gouvernementale bespiegelingen in drie Nederlandse wraaktragedies (1638-1645). *Nederlandse Letterkunde* [aanvaard].
- Pieters, J. (2000). *Tekst, cultuur en geschiedenis: het New Historicism van Stephen Greenblatt in het licht van het (post)structuralistische erfgoed*. Gent: Universiteit Gent.
- Pieters, J. (2011). *Historische letterkunde vandaag en morgen*. Amsterdam: University Press.
- Prak, M. (1989). Republiek en vorst. De stadhouders en het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden, 16e-18e eeuw. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16(2), 28-52.
- Ripa, C., & Becker, J. (1971). *Iconologia of uytbeeldinghe des verstands*. Soest: Davaco.
- Sinfield, A. (1992). *Faultlines: cultural materialism and the politics of dissident reading*. Berkeley: University of California Press.

- Sinfield, A. (2006). *Shakespeare, authority, sexuality: unfinished business in cultural materialism*. New York (N.Y.): Routledge.
- Vermeer, W. (1972). Enkele opmerkingen over 'Aran en Titus' van Jan Vos. *De Nieuwe Taalgids*, 65, 257-267.